

ЗДОБУТКИ ЧИ ТОПТАННЯ НА МІСЦІ? СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ АКТИВНОСТІ У БОЛГАРІЇ (1887–1894 РР.)

DOI: 10.5281/zenodo.3732637

© Д. Миколенко, 2020. CC BY 4.0

У статті розглянуто заходи болгарського уряду С. Стамболова, спрямовані на стимулювання підприємницької активності в країні, серед яких: зміцнення інституту приватної власності, політика протекціонізму, позики в зарубіжних банках, розвиток системи освіти. Разом із тим автор відзначає такі застосовані владою практики, що негативно впливали на розвиток бізнесу. **Метою** дослідження є виявлення та аналіз заходів болгарського уряду С. Стамболова щодо стимулювання активності підприємництва у Болгарії з 1887 по 1894 рр. Дослідження здійснено за допомогою хронологічного та структурно-системного **методів**. **Науковою новизною** статті є аналіз стимулювання підприємницької активності у Болгарії 1887–1894 рр., який вперше проведено у вітчизняних болгарознавчих студіях. **Висновки**. Кабінет С. Стамболова запровадив низку важливих ініціатив. Частина з них, наприклад, ті, що стосувалися зміцнення інституту приватної власності і системи освіти, запровадження протекціонізму, а також позичання коштів за кордоном були не просто інструментами стимулювання підприємницької діяльності, але й важливими чинниками модернізації Болгарії, тобто перетворення її на розвинуту європейську країну. Вказані заходи не могли дати швидкого ефекту і вимагали певного часу, необхідного для закріплення нових практик, трансформації соціальної структури населення і ментальних змін у суспільстві. Отже, уряд стамболівців заклав важливу основу для подальшого розвитку ринкової економіки у державі. Але, разом із тим, за правління С. Стамболова набули розповсюдження явища, що негативно впливали на підприємницьку активність суспільства. Вони були проявом наступності традиційних з часів османського панування соціально-економічних і політичних відносин – це злиття бізнесу і влади, застосування адміністративного апарату для особистого збагачення, а також корупція. Зазначені практики обмежували конкуренцію у сфері підприємництва і стримували розвиток економіки у цілому.

Ключові слова: підприємець, С. Стамболов, стамболівці, протекціонізм

Важливою складовою успішного соціально-економічного розвитку будь-якого суспільства є наявність у його складі активного креативного прошарку – підприємців, котрі упродовж усього періоду існування ринкових відносин забезпечують запровадження інновацій, розвиток виробництва, дифузії технологій тощо.

Для Болгарії, що у 1879 р. постала на світові мапі як окрема держава, необхідність негайної модернізації стала питанням виживання, адже тривале перебування у складі Османської імперії на правах звичайної провінції зумовило суттєве відставання країни від Західної Європи. Проте успішна реалізація вказаного завдання була можлива лише за умови поживлення підприємницької

активності населення. Упродовж останньої чверті позаминулого століття більша частина громадян Болгарії займалася сільським господарством, рівень урбанізації і грамотності населення залишався значно нижчим, аніж у розвинутих державах того часу. Саме тому високі темпи розвитку економіки були неможливі без корінних реформ. Важливі ініціативи у цьому напрямі здійснив упродовж 1887–1894 рр. кабінет міністрів під керівництвом Стефана Стамболова, який взяв на озброєння європейські практики стимулювання підприємницької активності, але при цьому змушений був враховувати реалії болгарської економіки та специфічні особливості соціуму.

Заходи уряду С. Стамболова у господарській сфері знайшли відображення у широкому колі наукової літератури¹. Однак його ініціативи, спрямовані на забезпечення розвитку підприємництва, ще не були предметом окремої розвідки. Метою даної праці є розгляд цього напрямку діяльності, а також визначення його наслідків для соціально-економічних трансформацій у Болгарії.

Задля досягнення поставленої мети нами застосовувалися наступні джерела: епістолярна спадщина болгарських провладних і опозиційних політиків того часу, яка містить влучні оцінки наслідків економічних заходів кабінету міністрів²; фотодокументи, що формують уявлення про розвиток інфраструктури країни³; публікації офіційного урядового видання «Държавен вестник», на шпальтах якого оприлюднювалися тексти всіх прийнятих в країні законів⁴; публіцистика як болгарських авторів, так і представників інших країн⁵.

Розглядаючи досліджуване явище, нами застосовувалися теоретичні напрацювання економіста, банкіра і демографа XVIII ст. Річарда Кантільона. Він вважав підприємця особою, дії якої зумовлені бажанням взяти на себе ризик, спрямований у майбутнє, сподіванням отримати прибуток і готовністю до втрат. Визначаючи чинники, що впливають на розвиток підприємницької активності у будь-якій державі, необхідно виокремити серед них формальні – адміністративно-організаційні, та неформальні – соціокультурні. Перші зумовлені офіційною ідеологією, законами, тобто стандартними державними засобами регулювання підприємницької діяльності, другі ж – системою норм поведінки, що визначається цінностями домінуючих у суспільстві соціальних груп.

Серед адміністративно-організаційних заходів стамболівців необхідно визначити законодавчі ініціативи, спрямовані на зміцнення інституту приватної власності, без якого розвиток ринкових відносин був просто неможливим. 13 листопада 1889 р. за поданням уряду парламент прийняв «Закон про спадок»⁶, котрий забезпечував механізми вирішення проблем, пов'язаних з передачею майна через заповіт та в інший спосіб, що поклало край існуючим раніше традиційним

¹ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1961; Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981; Stokes G. The Social Origins of East European Politics. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, 1989; Саздов Д., Попов Р., Лалков М., Мигев В. История на България (681–1960). София: Аргес, 1995. Т. 2; Миколенко Д. До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник: наук. пр. асп. та молодих вчених*. Київ : Інститут історії України НАН України. 2017. Вип. 19.

² Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий» Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 5. А. е. 3316; Централен държавен архив на Република България. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 993.

³ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005.

⁴ Държавен вестник. 1887–1894.

⁵ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921.

⁶ Държавен вестник. 1889. 25 януари.

практикам та започаткувало європейські юридичні норми у зазначеній сфері.

У 1880-х рр. Болгарія залишалася аграрною державою. Частка сільського господарства у структурі її економіки була домінуючою. Аби змінити вказану ситуацію, влада мала забезпечити умови для розвитку промисловості. 1889 р. з метою вивчення ситуації у цій сфері господарства при Міністерстві народної освіти розпочала засідання спеціальна індустріальна комісія, яка через декілька місяців прийшла до висновку, що лише підвищення митних тарифів на імпорту продукцію зможе забезпечити прогрес вітчизняної індустрії. Але на той час у Болгарії не втрачали чинність передбачені статтею 8 Берлінського трактату положення про безмитний транзит товарів через її територію та діяли підписані між Османською імперією й іноземними країнами торговельні угоди, пропозиція змінити які в односторонньому порядку могла надійти від Софії лише з дозволу Порти. До того ж, вони передбачали незначний розмір митного збору на завезену продукцію, пільги і привілеї комерсантам із держав-гарантів статус-кво на Балканах, а тому Болгарії необхідно було знайти можливості перегляду вказаних умов. Першим кроком у цьому напрямі стала розробка урядом законопроекту про необхідність укладання торгових договорів із зарубіжними країнами, «особливо з сусідніми». 17 грудня 1887 р. депутати V ЗНЗ ухвалили пропозицію кабінету міністрів, що дозволяло офіційно розпочати пошук шляхів можливого перегляду встановлених у німецькій столиці митних обмежень для князівства⁷.

Незважаючи на протести з боку Порти, 14 листопада 1889 р. Болгарії вдалося укласти конвенцію з Великою Британією стосовно підвищення розміру мита (непрямого податку) з 8,5 до 10,5 % на товар, що ввозився із цієї країни⁸. Упродовж 1890–1891 рр. аналогічні угоди були підписані з Німеччиною, Швейцарією, Францією, Італією, Бельгією і Австро-Угорщиною. Таким чином, захистивши вітчизняних товаровиробників від конкуренції з боку імпорту, для їх створювався сприятливий клімат. Крім того, протягом 1891 р. уряд видав протекціоністські правові акти – «Постанову про стимулювання розведення овець з доброякісною вовною у Князівстві Болгарія» та «Постанову про звільнення від мита і будь-яких інших державних податків строком на 25 років техніки, запчастин і матеріалів, необхідних для будівництва споруд»⁹.

Протягом другої половини 1880-х та першої половини 1890-х рр. стабільно зростає обсяг зовнішньої торгівлі Болгарії. Якщо в 1879–1885 рр. імпорт становив 51 млн левів, а експорт 39 млн 500 тис. левів, то у 1886–1890 рр. ці показники зросли відповідно до 70 млн 550 тис. та 62 млн 390 тис., а в 1891–1895 рр. – до 83 млн 550 тис. левів та 77 млн 540 тис. левів. Основними торговими партнерами країни були Османська імперія, Австро-Угорщина, Велика Британія, Німеччина і Франція¹⁰.

Запроваджений урядом С. Стамболова протекціонізм швидко почав давати результати. Упродовж 1887–1894 рр. було збудовано близько 80 підприємств (із них – 36 індустріальних) та створено нові галузі промисловості – паперову, металообробну і електроенергетичну. Чисельність заводів з кількістю робітників більше десяти зростає з 36 до 70¹¹. У 1891 р. з'явилися перші вугледобувні копальні у Бобошевському і Кюстендилському басейні; наступного року запрацювала

⁷ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 28.

⁸ Държавен вестник. 1889. 19 декември.

⁹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 31.

¹⁰ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 247.

¹¹ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 259.

перша деревообробна фабрика в Белово. Розвивалася хімічна, текстильна й харчова промисловості. Проте, незважаючи на таку позитивну динаміку, станом на 1894 р. вітчизняна індустрія задовольняла лише 14% потреб Болгарії у промислових товарах.

Зростання ємкості болгарського внутрішнього ринку і підприємницької активності стимулювало попит на страхові послуги, які, у свою чергу, покращували умови для заняття бізнесом. Так, у період правління кабінету С. Стамболова у цій галузі з'явилися такі установи, як представництво американської фірми «Нью-Йорк» (1887 р.), румунська профільна філія (1889 р.) у Софії та вітчизняне товариство «България» (1891 р.) в Русе; запрацювали акціонерні компанії «Г. Стефанов и синове» (1888 р.) та «Иван Андонов и Михайлов» (1889 р.) у Слівені, «Успех» (1888 р.) та «Иван Хаджиберов» (1891 р.) у Габрово, «Розова долина» (1890 р.) у Казанлику, а також австро-угорське агентство підприємства «Анкър» (1889 р.)¹².

Заручившись відповідно до статті 123 Тирновської конституції підтримкою V ЗНЗ, уряд уклав з іноземними банками перші угоди про державні позики, адже тільки одні вкрай обмежені внутрішні ресурси, акумульовані в рамках національного господарства, не могли забезпечити високий темп промислового розвитку. Гроші, надані західноєвропейськими фінансовими установами з обов'язковим їх поверненням упродовж 33 років, дозволили значно модернізувати економіку. Так, 5 жовтня 1888 р. Болгарія підписала договір з британським приватним банком «Robarts, Lubbock & Co» (одним із п'яти представників «London Clearing House») про шестивідсоткову позику в 46 млн 777 тис. 500 золотих левів, 1889 р. – угоду з віденським «Lenderbank» про кредит у 30 млн також під 6 % річних, а 1890 року – з франкфуртським «Deutsche Bank» про семивідсоткове запозичення 5 млн. Найбільшу суму – 142 млн 780 тис. золотих левів – було отримано 1892 р. знову від австро-угорського «Lenderbank» на тих же умовах¹³.

Станом на початок 1893 р. загальний розмір зовнішніх кредитів уже перевищував 224 млн левів. Майже всі ці кошти пішли на перебудову чорноморських портів у Бургасі й Варні, на викуп в іноземному власника¹⁴ залізничної колії Русе – Варна (1888 р.) та будівництво нових шляхів сполучення: Царіброд – Софія – Вакарел – Белово (153,2 км, 1889 р.), Ямбол – Бургас (110 км, 1890 р.); Софія – Перник (34 км, 1893 р.)¹⁵. Значні кошти Рада міністрів спрямовувала і на спорудження нових та оновлення непридатних для подальшої експлуатації шосейних доріг, що допомагало формуванню національного ринку, а також на спорудження мостів. За часів правління уряду С. Стамболова в Болгарії з'явилася перша міжміська телефонна лінія, що з'єднала 1892 р. Софію і Пловдив¹⁶. Необхідність оновлення інфраструктури зумовлювала потребу прийняття юридичної бази, що забезпечувала раціональне використання важливих ресурсів. 13 грудня 1889 р. депутати V ЗНЗ ухвалили «Закон про ліси»¹⁷, який регулював

¹² Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 258–259.

¹³ Саздов Д., Попов Р., Лалков М., Мигев В. История на България (681–1960). София: Аргес, 1995. Т. 2. С. 77, 107.

¹⁴ 1 жовтня 1863 р. лондонське концесійне товариство братів Тревора і Генрі Барклі, одним з інвесторів якого був британський державний діяч В. Гладстон, підписало угоду з османським урядом про спорудження на території Болгарії першої залізничної колії Русе – Варна (224 км) та подальшу її оренду протягом 99 років. Будівництво лінії між дунайським і чорноморським портами завершилося у 1866 р. Через вісім років англійці перепродали право експлуатації австрійській компанії «Chemins de fer Orientaux» («Східні залізниці»).

¹⁵ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 34.

¹⁶ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 259.

¹⁷ Държавен вестник. 1890. 1 февруари.

діяльність спеціальної господарської адміністрації, створеної для контролю над використанням природного фонду Болгарії.

Таким чином, отримані державою кредитні кошти стали важливим чинником у стимулюванні підприємницької активності у Болгарії. У країні помітно зростала кількість товариств, котрі займалися будівництвом доріг, мостів тощо. Крім того розвиток інфраструктури, зокрема розширення транспортної галузі й житлового фонду міст з одночасним розоренням частини селянських господарств, сприяв зростанню соціальної мобільності населення та рівня урбанізації. Особливо швидкими темпами втілювався план оновлення Софії, де посаду кмета з 1888 по 1893 р. обіймав сподвижник С. Стамболова Д. Петков. Протягом 1887–1894 рр. населення столиці збільшилося на 20 тис. осіб, а загальна кількість міських жителів у Болгарії в період перебування стамболівців біля керма держави зростає несуттєво – приблизно на 1 %¹⁸.

Як і раніше, основу економіки країни складало сільське господарство. Уряд С. Стамболова застосував деякі заходи, спрямовані на стимулювання розвитку цієї галузі. З метою прищеплення селянам знань з агрономії 1887 р. поблизу міста Русе було організовано перше у Болгарії дослідне господарство «Образцов чифлик»¹⁹. Наприкінці 1888 р. кабінет міністрів домігся прийняття «Закону про кокони тутового шовкопряда»²⁰, яким заборонялося гендлярство шовковою ниткою та забезпечувалася можливість придбання її за доступною для населення ціною. У такий спосіб стимулювалося виготовлення сировини для виробництва шовку. 23 листопада 1890 р. парламент VI-го скликання проголосував за «Закон про тютюнництво», який передбачав запровадження у цій сфері превентивних заходів, спрямованих на зниження рівня контрабанди виготовленої продукції і спекуляції нею, та заохочував вітчизняного виробника звільненням засіяних тютюном угідь від земельного податку²¹. Внесені 13 грудня 1890 р. зміни й доповнення до «Закону про господарські й чифлікські наділи» від 1886 р. подовжували на п'ять років термін виплати селянами позик, взятих у «Болгарському народному банку» або землеробських касах²² для придбання землі²³. Крім того, укорінювалася практика кредитування аграріїв. Зокрема 1890 р. в селі Мирково поблизу містечка Пирдоп було засновано перше товариство, котре під назвою «Орало» спеціалізувалося на наданні дешевих позик. Згодом аналогічні компанії почали з'являтися в інших населених пунктах держави. Продовжували функціонувати створені ще у вересні 1879 р. землеробські каси. Все це розкривало додаткові можливості для переведення селянських господарств на ринкові рейки, але все ж не зупинило процес їх розорення. Наприклад, упродовж 1888–1893 рр. число самостійних землевласників, що не витримали конкуренції, зменшилося на 111 тис. 768 одиниць, а кількість тісно пов'язаних із сільським господарством виробників знизилася на 113 тис. 580 осіб. Таким чином, у Болгарії тривав процес концентрації земельних ресурсів у руках небагатьох²⁴.

Станом на 1887 р. у Болгарії частка грамотного населення серед чоловіків складала 17 %, а серед жінок – 4,12 %. З такими показниками зростання підприємницької активності в країні було маловірогідним, адже успішна реалізація людини у

¹⁸ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 211.

¹⁹ Там само. С. 258.

²⁰ Държавен вестник. 1889. 12 януари.

²¹ Там само. 1891. 11 януари.

²² Засновані 1879 року кредитно-фінансові установи, основне призначення яких зводилося до підтримки дрібних землевласників та викорінення лихварства.

²³ Държавен вестник. 1891. 9 февруари.

²⁴ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 238.

вказаній сфері діяльності вимагала певних знань і умінь. Кабінет С. Стамболова вжив заходи, спрямовані на удосконалення системи освіти. «Законом про відкриття Вищої школи в Софії» від 8 грудня 1887 р. педагогічні курси при Софійській гімназії були перетворені на окремих однойменний навчальний заклад²⁵. 10 грудня 1891 р. за поданням Ради міністрів Народні збори прийняли «Закон про народну освіту», котрий, окрім встановлення централізованого підпорядкування відповідному міністерству основних і середніх навчальних закладів князівства й общин Македонії і Фракії, що входили до складу Болгарського екзархату, передбачав функціонування «народних» і «приватних» шкіл, регламентував започаткування дитсадків, організацію різного ступеня навчальних закладів – початкових, середніх, спеціальних (для розумово відсталих дітей), вечірніх, вихідного дня і вищих, а також гарантував безкоштовне дошкільне виховання та обов'язкове отримання знань дітьми від шести до дванадцяти років. Уніфікація галузі народної освіти створила умови для подолання безграмотності в країні та зростання культурного рівня громадян²⁶. Крім того, збільшення на початку року майже у 2,5 рази бюджету²⁷ Міністерства народної освіти дало змогу розширити мережу навчальних закладів²⁸.

Вищевказані ініціативи болгарської влади сприяли соціально-економічній модернізації країни і стимулювали підприємницьку активність населення. Проте серед заходів і практик стамболівців були й такі, які мали негативний вплив на сферу бізнесу. У період їх правління національні підприємці та влада почали утворювати певний симбіоз – взаємодіюче співіснування. Промисловці й торговці прагнули заручитися підтримкою з боку держави. Для отримання можливості лобювання власних інтересів на ринку й захисту від конкуренції вони поповнювали ряди НЛП, ставали депутатами Народних зборів, кметами, чиновниками. У свою чергу, С. Стамболов і його прибічники теж мали зиск від співпраці з підприємцями, одержуючи від них кошти на партійні потреби, передвиборчі кампанії тощо. Зазначені взаємозв'язки заклали фундамент процесу зрощування бізнес-структур і держапарату²⁹. За визначенням американського історика Гейла Стоукса за часів правління уряду стамболівців у Болгарії сформувалася ситуація, за якої активній частині населення було вигідніше йти у владу, аніж займатися підприємницькою діяльністю, адже перше забезпечувало набагато більший прибуток³⁰.

Подібні практики супроводжувалися зростанням корупції. Навіть сам прем'єр-міністр не цурався використовувати службове положення для особистого збагачення. Скуповуючи за безцінь земельні ділянки поблизу Софії, С. Стамболов за сприяння кмета столиці Д. Петкова, включав їх до проекту розширення міста, у такий спосіб штучно змінюючи статус та підвищуючи вартість придбаної землі³¹. Скориставшись еміграцією турецького населення з Тузлуки, північно-східної місцевості князівства, прем'єр-міністр разом зі своїм рідним братом Іваном придбав за мізерну ціну декілька маєтків у власників, котрі від'їжджали за кордон.

²⁵ Държавен вестник. 1888. 5 януари.

²⁶ Държавен вестник. 1892. 23 януари.

²⁷ У 1885 р. він складав 2 млн 508 тис. 701 лев, а в 1891 р. – 6 млн 756 тис. 401 лев.

²⁸ Колев Й. Просветната политика на стамболовото правителство (1887–1894). Софія: Литера, 1994. С. 87.

²⁹ Миколенко Д. До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник: наук. пр. асп. та молодих вчених*. Київ: Інститут історії України НАН України. 2017. Вип. 19. С. 151.

³⁰ Stokes G. The Social Origins of East European Politics. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, 1989. P. 245.

³¹ Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий» Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 5. А. е. 3316. Л. 1–9.

Окрім того, у Кесаревській околиці С. Стамболову і його сім'ї належали ділянки, загальна площа яких вимірювалася десятками тисяч декарів, а поблизу міста Бургас його родина володіла чималим чифліком, так само нажитим сумнівним способом³².

Корупція вразила й інші рівні влади. Від мешканців багатьох населених пунктів на адресу прем'єра регулярно надходили повідомлення про факти різного роду зловживань з докладним викладом протиправних дій «нечистих на руку» міських і сільських старост, окружних і околицьких начальників та інших чиновників. Одні з них розкрадали бюджетні кошти, а дехто використовував службові посади для особистого збагачення, вимагаючи у населення хабарі або незаконно привласнюючи майно³³. У відмиванні державних коштів брали участь наближені до влади підприємці та інженери, задіяні у реалізації масштабних будівничих проектів, а також їхні лобісти – депутати, чиновники і службовці³⁴. Масові протести проти такої політики не виникали, хоча поодинокі випадки проявів невдоволення відбувалися упродовж всього правління стамболівського уряду. Зокрема, 13 листопада 1888 р. мешканці села Златиця висловили недовіру владі через усілякі зловживання і збільшення видатків на адміністративний апарат³⁵.

Таким чином, кабінет С. Стамболова запровадив низку важливих ініціатив. Частина з них, наприклад, ті, що стосувалися зміцнення інституту приватної власності і системи освіти, запровадження протекціонізму, а також позичання коштів за кордоном були не просто інструментом стимулювання підприємницької діяльності, а важливим чинником модернізації Болгарії, тобто перетворення її на розвинуту європейську країну. Вказані заходи не могли дати швидкого ефекту і вимагали певного часу, необхідного для закріплення нових практик, трансформації соціальної структури населення і ментальних змін у суспільстві. Отже, уряд стамболівців заклав важливу основу для подальшого розвитку ринкової економіки у державі. Але, разом із тим, за правління С. Стамболова набули розповсюдження явища, що негативно впливали на підприємницьку активність суспільства. Вони були проявом наступності традиційних з часів османського панування соціально-економічних і політичних відносин – це злиття бізнесу і влади, застосування адміністративного апарату для особистого збагачення, а також корупція. Зазначені практики обмежували конкуренцію у сфері підприємництва і стримували розвиток економіки у цілому.

References

Stokes, G. (1989). *The Social Origins of East European Politics. The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press. [in English].

Balgarski istoricheski arhiv pri Natsionalna biblioteka «Sv. Sv. Kiril i Metodiy» – The Bulgarian Historical Archive at SS Kiril and Metodiy National Library. F. 272 «Ivan Evstratiev Geshov». Op. 5. A. e. 3316. [in Bulgarian].

Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1888). [in Bulgarian].

Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1889). [in Bulgarian].

Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1890). [in Bulgarian].

Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1891). [in Bulgarian].

³² Христов Х. Към характеристиката на Стамболовия режим. *Исторически преглед*. 1951. № 1. С. 32–33.

³³ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 2. С. 130, 151, 246–248.

³⁴ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 231.

³⁵ Централен държавен архив на Република България. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 993. Л. 1.

- Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1892). [in Bulgarian].
- Kolev, Y. (1994). Prosvetnata politika na stambolovoto pravitelstvo (1887–1894). Sofia, Bulgaria: Litera. [in Bulgarian].
- Mykolenko, D. (2017). Do pytannia pro pochatok, realizatsiiu i naslidky polityky protekcionizmu v Bolgarii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [On the Question of the Beginning, Implementation and Consequences of Protectionism Policy in Bulgaria in the Late 19th and Early 20th Centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*. Is. 19. Kyiv, Ukraine: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Natan, Zh. (1961). Istoriya ekonomicheskogo razvitiya Bolgarii [History of the economic development of Bulgaria]. Moscow, USSR: Izd-vo inostrannoy literatury. [in Russian].
- Sazdov, D., Popov, R., Lalkov, M., and Migeve, V. (1995). Istorija na Bulgaria (681–1960). Sofia, Bulgaria: Arges. T. 2. [in Bulgarian].
- Stefan Stambolov kato revolyutsioner, obshtestvenik i darzhavnik [Stefan Stambolov as a revolutioner, public person and politician]. (1921). Sofia, Bulgaria: Franklin. [in Bulgarian].
- Stefan Stambolov: album (2005). M. Kumanov (Ed.), D. Ivanov (Ed.). . Sofia, Bulgaria: Universitetsko izd-vo «Sv. Kliment Ohridski». [in Bulgarian].
- Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi). T. 2 [Stefan Stambolov: private archive (letters, telegrams, notes and diaries. Vol. 2)]. (1997). M. Kumanov (Ed.), D. Ivanov (Ed.). Sofia, Bulgaria: Otechestvo. [in Bulgarian].
- Stopanska istoria na Bulgaria: 681–1981 [Economic history of Bulgaria: 681–1981]. Sofia, Bulgaria: Nauka i izkustvo, 1981. [in Bulgarian].
- Hristov, H. (1951). Kam kharakteristikata na Stambolovia rezhim [To the characteristics of Stambolov's regime]. *Istoricheski pregled – Historical overview*, 1, 32–33. [in Bulgarian].
- Tsentrallen darzhaven arhiv na Respublika Bulgaria – Central State Archive of the Republic of Bulgaria. F. 1599k «Andonov, Ivan». Op. 1. A. e. 993. [in Bulgarian].

Миколенко Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Mykolenko Dmytro V. – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Modern and Contemporary History, V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svo-body Square, Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: dmykolenko@karazin.ua

ACHIEVEMENTS OR STAGNATION? ENCOURAGING ENTREPRENEURSHIP ACTIVITY IN BULGARIA (1887–1894)

The article deals with the measures of the Bulgarian government of S. Stambolov aimed at stimulating entrepreneurial activity in the country, among them strengthening of the institute of private property, protectionism policy, loans to foreign banks, development of the education system. At the same time, the author notes a number of practices of the authorities that negatively influenced business development. The purpose of the research presented in the article is to identify and analyze the activities of the Bulgarian government of S. Stambolov to stimulate the activity of entrepreneurship in Bulgaria from 1887 to 1894. Methodological research is based on chronological and structural-systemic methods. The scientific novelty of the article can be recognized as the first analysis of stimulating entrepreneurial activity in Bulgaria from 1887 to 1894, carried out in domestic Bulgarian studies. Conclusions. The cabinet of S. Stambolov has introduced a number of important initiatives. Some of them, for example, those concerning the strengthening of the private property institute and the education system, the introduction of protectionism, as well as borrowing abroad were not only an instrument for stimulating entrepreneurial activity, but also an important factor in the modernization of Bulgaria, that is, its transformation into a developed European country. These measures could not give rapid effect and required some time needed to consolidate new practices, transform the social structure of the population and mental changes in society. Thus, the Stambolov government has laid an important

foundation for the further development of the market economy in the country. But, at the same time, during the reign of S. Stambolov, phenomena that negatively affected the entrepreneurial activity of society became widespread. They were a manifestation of the continuity of traditional socio-economic and political relations since the Ottoman domination – a merger of business and power, the use of an administrative apparatus for personal enrichment, and corruption. These practices have limited competition in the field of entrepreneurship and hindered the development of the economy as a whole.

Keywords: entrepreneur, S. Stambolov, stambolovists, protectionism.

Дата подання: 26 грудня 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Миколенко Д. Здобутки чи топтання на місці? Стимулювання підприємницької активності у Болгарії (1887–1894 рр.). *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 245–253. DOI: 10.5281/zenodo.3732637.

Цитування за стандартом APA

Mykolenko, D. (2020). Zdobutky chy toptannia na mistsi? Stymulivannia pidpriumnytskoi aktyvnosti u Bolharii (1887–1894) [Achievements or stagnation? Encouraging entrepreneurship activity in Bulgaria (1887–1894)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 245–253. DOI: 10.5281/zenodo.3732637.